

Variációk egy gyilkosságra

Takács Tibor: *A párttitkár halála: Egy 1956-os gyilkosság története*
Budapest, Jaffa, 2016.

2016-ban az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulójára emlékeztünk.¹ Jólehet az ünnep nem sikeredett olyan viharosra, mint a tíz évvel korábbi, bajosan állíthatnánk, hogy a közbeszédet ezúttal (is) történészmunkák tartották lázban. Pedig figyelemre érdemes szakkönyvek ezúttal is születtek. Mindenképpen ezek közé tartozik Takács Tibor tízéves kutatómunkájának gyümölcse, a számos előtanulmányt követően megjelenő *A párttitkár halála*, mely már alcímével is érzékelteti a szerző látásmódját: *Egy 1956-os gyilkosság története* – olvashatjuk a borítón. Az egységes, zárt egészként elmondható „nagy történetek” tagadása ma már nem akkora skandalum, mint amilyen mondjuk tíz éve volt,² ennek ellenére Klió berkeiben még mindig nem mondható általánosnak az Ady által jó száz éve megénekelt életérzés („Minden Egész eltörött”) – legalábbis munkamódszerként.

A Jaffa Kiadó által gondozott, ám a kiadótól megszokotthoz képest jóval terjedelmesebb kötet külleme elegáns, s ez a megállapítás nem csupán a kemény borítóra, de az annak belső oldalain (elől-hátul) elhelyezett helyszínrajzokra is vonatkozik. A recenzens saját dőresége miatt csupán utólag jött rá: mindez nem öncélú dísz, hanem komoly segítség lehet a több száz oldalas eseteírás(ok)hoz, melynek során újra és újra a gyóni Vasút utcán menekülő párttitkár mellett érezhetjük magunkat (kár, hogy a számozásoknál csak a lövés helye hely van feloldva). Beljebb lapozva a kötetbe, feltűnő jelenség a dupla szennycímlap, noha a könyvészeti érdekességek bizonyára elég szűk kör számára relevánsak. Ellenben minden olvasó szenvedni fog a kétlépcsős (végjegyzetes, rövidítéses) hivatkozási rendszer miatt. Ez a gyakorlatban annyit tesz, hogy a hivatkozásokat előbb meg kell keresni hátul a „Jegyzetek”-ben, ahonnan – ha nem forrással van dolgunk – lapozhatunk is hátrébb, azonosítani a rövidítést az „Irodalomban”. S hogy szenvedéseink még teljesebbek legyenek, a jegyzetek sorszámozása fejezetenként újrakezdődik. Bár a jegyzetapparátus kétségkívül bőséges, ennél a megoldásnál azért többet várna az olvasó egy olyan kiadótól, amely eddig hangsúlyosan olvasóbarát kötetekkel jelent meg a piacon.

De térjünk át inkább a tartalomra. Takács a levéltáros-történészek azon táborába tartozik, akik tárgyi munkakörnyezetük – vagyis a nagy mennyiségű forrásanyag – ellenére nem riadnak vissza a gyakorta kényes szakmai kérdéseket feszegető elméleti megközelítésekől. Sőt, az Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának munkatársát egyszerre vádolhatjuk „pozitívista faktológiával” és „posztmodern relativizmussal”, ha teljesen rosszindulatúak és végtelenül leegyszerűsítőek szeretnénk lenni. De nem szeretnénk, így inkább állapítsuk meg: Takács munkamódszerét egyszerre jellemzi a kiterjedt forrásbázis részletező használata, a releváns szakirodalomban való értő tájékozódás és a nagy mennyiségű – időnként zavarba ejtően szerteágazó – elméleti (szövegelméleti, pszichológiai, antropológiai stb.) szakirodalom belátásainak kamatoztatása. Sőt, a szerző nem ódzkodik szépirodalmi művekből vett analógiákkal színezni kötetét – ezt pedig ma már külön meg kell említeni történeti munkáknál.

Takács legújabb munkájában az 1956-os forradalom és szabadságharc vidéki színtereibe enged bepillantást, a Pest megyei Gyón községre fókuszálva, ahol 1956. december 10-én „megkergették és megverték, majd lelőtték, pontosabban egy személy, Kövecses Ferenc lelőtte Biksa Miklós dabasi járási párttitkárt” (11). Erről az eseményről szól a közel négyszáz oldalas kötet, noha a szerző célja nem az eset rekonstruálásának eretnek

gondolata. Elsősorban ugyanis arra kíváncsi, hogy „*milyen történeteket alkotott 1956-ról a november 4-e után berendezkedő hatalom és ezzel összefüggésben miben jelölte ki a számonkérés fő irányát*” (14). Vagyis a szerző a rendelkezésre álló szövegek „kommunikációs szituációját” állítja munkája középpontjába. „*Nem magát a Bicszagyilkosság valóságát rekonstruálom, hanem a róla szóló narratívákat*” – teszi egyértelművé a helyzetet a 80. oldalon.

A szerző bízik benne, hogy diszkurzív esettanulmánya lehetőséget ad olyan fogalmi keretek „problematizálására” is, mint a „kádári hatalom” vagy a „megtorlás” (14). Ezen a ponton érdemes egy pillanatra megállni és eltűnődni. Hiszen bár a fenti célnak maximálisan eleget tesz a kötet, a historikusnak konvencionálisán nem a „problematizálás”, hanem problematikus múltbeli dolgok tisztázása lenne a feladata – legalábbis egy merőben 19. századi, ám mégiscsak általános nézet szerint. Aligha nevezhető lényegtelennek tehát a kötet születését inspiráló negatív publikálási tapasztalat – vagyis Takács egyik kéziratának meg nem jelentetése –, és közel sem csupán azért, mert a téma relevanciáját alapjaiban megkérdőjelező, nem éppen cizellált elutasítás („és akkor mi van?”) visszatérő jelleggel köszön vissza a fejezetcímekben. A szerző negatív tapasztalata ugyanis egyszerre példázza a történészcéh sokszínűségét (ami eredendően jó dolog) és a szakmai kritériumok egyenetlenségét (ami már komoly kérdéseket vet fel). A kérdés ekképp foglалható össze: hogyan szólhatunk múltbeli dolgokról?

A szerző e tekintetben rendkívül óvatos. Az első fejezetben szorgalmasan végigzongorázza a – még mindig megkerülhetetlennek érzett – referenciaindalmakat (Eco, Lejeune, Lotman stb.), noha ezek explicit demonstrálása nem tűnik teljesen indokoltnak egy olyan munkában, mely meggyőzően és értően alkalmazza a legfontosabb belátásokat „terepen” (vagyis a forrásokon). Ezt követően ismerkedhetünk meg a „megtorló apparátus” változó céljaival, eszközeivel és módszereivel. A szerző arányosan és olvasmányosan mutatja be, hogyan konstruálódott az „ellenforradalom” mesternarratívája. Konstruálódott, hiszen a „tömegmegmozdulásokat” emlegető (értéksemleges) olvasatot csak hatalmi sakkjátszmák eredményeképpen váltotta fel 1957 elején az innentől három évtizeden keresztül hegemon értelmezés („huligánokat”, „deklasszált elemeket”, „belső reakciót” és persze „fasisztákat” emlegetve). Ám a politikai rendőrség, az ügyészség és a bíróságok összjátéka a változó elvárásoknak megfelelően nem volt feszültségektől mentes (ahogyan Balogh Zoltán alhadnagy Pest megyei „villámkarriere” példázza a kötetben), a letartóztatások eredménye pedig általában köszönőviszonyban sem volt a fenti elvárásokkal. Takács meggyőzően mutat rá a tanúvallomások forrásértékének problematikuságára, ráadásul váratlan analógiáival napjaink szakosodási kényszerében igen ritka, széles körű tájékozottságáról tesz tanúbizonyosságot (legyen szó akár középkori boszorkányperekről, akár Horthy-kori napilapok parlamenti tudósításairól).

Ugyanezt a széles látókört regisztrálhatjuk az emberi emlékezettel foglalkozó fejezetben, ahol – többek között Frederic Bartlett, Ulrich Neisser és Daniel Schacter nyomán – nemcsak leszögezi, de be is mutatja, hogy az emlékezés mennyire „nem reprodukív, hanem sokkal inkább konstruktív természetű folyamat” (48). Méghozzá „dinamikus folyamat” (49), mely sémákon alapul, nem független az emlékezés céljától (szándékától), és alapvető sajátága a szelekció.³ Ha ezt összevetjük egy ötvenes évek végi kihallgatószooba nem éppen inspiratív miliójével, érthetővé válik a szerző óvatossága: „*Az emlékezetpszichológia arra tanítja a történészt, hogy ne bízson a vallomások pontosságában, azt azonban már nem tudja megmondani, mennyire lehet pontos vagy pontatlan egy konkrét vallomás.*” (68) Aki olvasott már unalmas és hosszú vallomásokat (ugyanarról az esetről, újra és újra), alighanem tudja értékelni Takács éles szemű észrevételeit az olyan életszerűtlen mozzanatokról, mint amilyenek a biciklire pattanva verekedni indulás vagy a – már-már burleszkszínbe illő – ablakon való menekülés különböző forgatókönyvei. De helyenként sor kerül az egyenként kivesézett

személyes történetek összesítő értékelésére is, így például megtudhatjuk, hogy a csoportjelenetet mindenki távolról nézte – saját bevallása szerint legalábbis. A narrációcentrikus szerzői intenció ellenére sokat megtudhatunk a falu működéséről is rendes körülmények közepette, a „buliban” (ahogy a helyiek nevezték az ötvenhatos eseményeket), valamint a falu életét kizökkentő megtorlások idején.

Bár a „megtorló apparátus” fogaskerekei közel sem illeszkedtek tökéletesen, és a változó célok, valamint a különböző esetlegességek gyakorta tették nehezen követhetővé az eljárások fordulatait, már a gyilkosság másnapján keletkezett rendőrségi jelentés előrevetítette a fekete-fehér értelmezést. Vagyis *„a megtorlás alkotta történetek Biksza Miklós halálát egy a helyi ellenforradalmárok által megszervezett, előre bejelentett gyilkosságként mesélik el”* (100). Ezt a preconcepciót zavarhatják ugyan a tények, ám a hegemon narratívát nem kérdőjelezhetik meg. Így vált az eljárások során bevett gyakorlattá a dátumokkal, igeidőkkel történő csúsztatás, az elhallgatás és természetesen a vallomások szelektív használata is. Csakis ily módon vált ugyanis lehetségessé a helyi nemzeti bizottság és nemzetőrség kompromittálása D. Szabó Károly perével, ekképp lehetett megkonstruálni a hivatalos Biksza-gyilkosságot Balla Pál és társai ügyével, majd lefektetni a „gyóni ellenforradalom történetét” Harmincz Istvánék elítélésével (145).

A hatalmi olvasat a hősiés dabasi pártvezető és a kommunistavérre szomjazó helyi „nyilas”, „kulák” csőcselék küzdelméről szólt, vagyis a kádári értelmezés megalkotta Biksza mártíriumának mesternarratíváját. *„Ebbe az éles oppozícióba”* természetszerűleg nem fért bele, *„hogya a községi tanácselnök, a nemzeti bizottság elnöke és az ellenforradalom helyi vezetője együtt fogadják a járási tanács és a járási pártbizottság küldötteit”* (150), ahogyan az valójában Gyónon történt 1956. december 10-én, Biksza halálának előzményeként. Az eset kapcsán négy embert végeztek ki: D. Szabó Károlyt, Balla Pált, Harmincz Istvánt és Lakos Jánost. A sors fintora, hogy a párttitkár életét kioltó Kövecses Ferenc külföldre menekült, és elkerülte a számonkérést. A súlyos ítéleteknek különös színt ad az is, hogy a szomszéd házába – ugyanebben az időben – bedobott kézigránátért mindösszesen tíz év járt *„dologrongálásért”* (250), hiába hogy csak a vakszerencsének köszönhetően maradt el a tragédia. Ebben az esetben nem merültek fel politikai érdekek és intenciók.

Az utolsó fejezetben a hatalom (kierőszakolt) interpretációit a helyiek 1989 utáni (szabad) olvasata váltja, vagyis *„tettesközpontú elbeszélés”* helyett *„áldozatközpontú megközelítést”* (372) kapunk. Takács érzékletesen szemlélteti a száznyolcvan fokos fordulatot, miként lesz *„ellenforradalomból”* forradalom és szabadságharc, és mindez mit jelent a narratívák és a reprezentációk (pl. a közterület-elnevezések) szintjén. A szerző nemcsak kiterjedt levéltári kutatásokat folytatott, de intenzív terepmunkát is végzett, huszonnégy oral history-interjút készítve az eseményekkel kapcsolatban. Nem meglepő, hogy az évtizedes tabusítás után az interjúkban *„az intézményes erőszakra helyeződött a hangsúly”* (359), és hogy a kollektív emlékezetben *„egy eltűzött, aránytalan, igazságtalan megtorlás képe rögzült, amelynek az áldoztait jóformán teljesen véletlenszerűen választották ki”* (367). S bár Takács nagyon szimpatikus módon saját korlátait emlegeti az interjúk terén, a családi tragédiáról faggatózó történész szégyenérzete alighanem általános tapasztalat, legfeljebb a többség hallgat róla. A szerző aggályainak ad hangot az utolsó fejezetek kötetbeli szerveslensége miatt is, ám ezek legalább annyira fontos részei *„a”* történetnek, még ha a hatalmi olvasatra koncentráció diskurzuselemzésbe kétségkívül kevésbé is illeszkednek.

Itt röviden újra ki kell térnünk a kötet koncepciójára. Természetesen legitim Takács *„kommunikációs szituációra”* fókuszáló eljárása, ráadásul a szerző nem árul zsákmacskát, hiszen korrekt módon mind a cím, mind pedig az első fejezet egyértelművé teszi: nem esetrekonstrukcióra vállalkozik. Sőt, a kötet végén már megfontolandónak tartja – Jan Assmann nyomán –, *„hogya az eseménytörténetet lényegében emlékeztörténetként fogjuk fel”* (383). Ez egyrészt bizonyos tekintetben

evidencia (hiszen ismereteink valóban „többszörösen közvetítettek”, 378), másrészt menekülési útvonalat is jelent. Maga a szerző is így véli, és kivonja munkáját úgy a helytörténet, mint a mikrotörténet hatósugarából. Saját szavaival: „a könnyebbik megoldást választottam: a cselekményesítés problémái alól kibújva inkább a múlt elbeszélői gyakorlatának vizsgálatához fordultam” (388).

A fenti döntés következtében és mindenekelőtt a forráscsoportok szerint szétszalazott interpretációk miatt az olvasónak időnként olyan érzése támadhat, mintha egy igényesen átfogalmazott kutatási jegyzetet vagy egy módszertani szakkönyvet tartana a kezében. De a könyv belső arányai is problémákat vetnek fel. Egyetlen példa: miközben hosszasan ismerkedhetünk Akutagava Rjúnoszuke japán író *A bozótmélyben* című – kétségkívül izgalmas – thrillerszerű novellájával, a könyvben csupán a 215. oldalon előkerülő, a gyilkosság helyszínére igyekvő Bikszánéről szinte semmit sem tudunk meg, s a családról sem sokat (titokban marad például, hol laktak). Az olvasó mindeközben különböző szemszögekből több tucatszor „végigizgulhatja” Biksza – hetven személy által közel háromszáz formában rögzített – üldözését, a „megtorló apparátus” intencióinak köszönhetően és az emlékezés jellegéből adódóan mindig némileg másképp. A megyei bíróságok postázási kálváriája és a fémfogú nő(k) felderítésére indított hatósági hajsza is könnyen értékelhető öncélú forrásközlésként. A választott módszertanból adódik a kontextus szűkössége is, hiszen éppen csak felsejlenek az olyan társadalmi feszültségek, mint amit például a „20 000 holdas lőtér” (260) kialakítása okozhatott a község határában. Bár nyilván nem célja a munkának egy – tisztaeszlárihoz hasonló⁴ –, az élet minden aspektusára kiterjedő nagytábló, a „megtorló hatalom” falura vonatkozó visszatérő vádját („nyilas fészek”) mégiscsak érdemes lett volna ellenőrizni, felcsapva mondjuk a Hubai László-féle választási atlaszt.⁵

A recenzens attól tart, Takács történetei ebben a formában csupán a legszűkebb szakmának jelenthetnek igazi élményt. Pedig a szerző esetében minden adott egy feszes szerkezetű, jó könyvhöz: elméleti felkészültségének köszönhetően reflektáltan használja óriási forrásanyagát, s ebben a lehető legtágabb értelemben vett irodalmi tájékozottság segíti. Mindezen túlmenően pedig egy további fontos erényt is csillogtat: jól és olvasmányosan ír. Mi végre hát e visszafogottság? Tényleg érdekesebb történeti szempontból elengedni a nehezebb ügyeket, mint amilyen 1956 vagy 1944? A cselekményesítésből⁶ eredő tagadhatatlan kockázat miatt ne készüljön átfogó monográfia például az 1944-es ellenállás(ok)ról, mert az eltérő hátterű, motivációjú és különböző célokkal rendelkező ellenállócsoportok – érthető módon – igyekeztek kevés nyomot hagyni maguk után (a későbbi visszaemlékezések pedig alighanem még inkább kibogarászhatatlanabban manipuláltak, mint a Biksza-gyilkosság emlékezete)? A forrásadottságok kétségkívül behatárolják a történetészt, és átgondolt nyelvhasználatra köteleznek, de talán éppen 1944 és 1956 kapcsán érzékelhetjük leginkább az empirikus alapokon nyugvó mélyfúrások szükségességét és a lokális történetek fontosságát. Másképp ugyanis aligha van remény makroszintű konzekvenciák levonására (noha a két szint kapcsolata korántsem evidens⁷).

A szerző zárszava nem szokványos: „Remélem legalábbis, hogy sikerült meggyőzőnöm az olvasót: az emlékezet és a nyelv működése nem teszi lehetővé, hogy megállapítsuk, pontosan mi történt 1956. december 10-én Gyónon.” (390) Ezt a mondatot alighanem minden történeti munka esetében le lehet írni, ahogyan a szerző is meggyőzően érvelt mellette. Kérdés azonban, hogy valóban ennyi-e a történetész erőfeszítéseinek kvintesszenciája. Szerintem nem. A történetész feladata annyiban kétségkívül heroikus, hogy egy megvalósíthatatlan „szent cél” kötelezi a múlt minél teljesebb körű megértésére és megértetésére (vagyis a tudás átadására). Ez az ethosz nem eredményezi a múlt rekonstrukciójának naiv hitét, s nem vezet sem a források fetisizálásához, sem pedig az elméleti megközelítések haszontalanságának frusztrált hangoztatásához. De ahhoz a belátáshoz igen, hogy a diskurzuselemzés könnyen kiüresedhet, öncélúvá válhat, ha nem tud kitörni a narratívák fogságából. *A párttitkár halála* mindezek mellett is jó szívvel

ajánlható az 1956-tal foglalkozó és a módszertani kérdések iránt nyitott történészeknek, valamint – helytörténeti olvasat elutasítása ide vagy oda – a gyóniaknak is. Ők bizonyára meg fogják kísérelni az eset rekonstruálását a maguk módján.

¹ A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Posztdoktori Kutatói Programja támogatta. Befogadó intézmény: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. E-mail: bartha.akos@btk.mta.hu

² Vö. az alábbi összefoglalás recepciójával: Szegedy-Maszák (főszerk.), 2007–2008.

³ Ezt a kérdéskört a szerző egy korábbi kötetében az ügynök-visszaemlékezések kapcsán már körbejárta: Takács, 2013: 7–61.

⁴ Kövér, 2011.

⁵ Hubai, 2001.

⁶ Vö. White, 1997: 251–278.

⁷ Vö. Szijártó, 2014; Gyáni, 2015: 151–162.

Hivatkozott irodalom

Gyáni, 2015

Gyáni Gábor: Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. [könyvismertetés]. *Korall*, LX. évf. 151–162.

White, 1997

White, Hayden: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. In uő: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris, 251–278.

Hubai, 2001

Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. Budapest, Napvilág.

Kövér, 2011

Kövér György: *A tisztaeszlári dráma: társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, Osiris.

Szegedy-Maszák (főszerk.), 2007–2008

A magyar irodalom története I–III. Főszerkesztő: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, Gondolat.

Szijártó, 2014

Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan.

Takács, 2013

Takács Tibor: *Besúgók a besúgásról: Ügynök-visszaemlékezések a Kádár-korszakból*. Budapest, L'Harmattan.